

אתר דעת - מכללת הרצוג

א. אלינר יחסי האדם לבוראו בסידוק התפילה

[illegible]

לא אומר חידוש גדול אם אניגד, כי יחס היהודי המתפלל אל בוראו הוא אמביוואלנטי. הן רק לפני שבוע עמדנו בשיא יום הכיפורים — בוודאי של תפילת נעילה — ואמרנו: "מה אנחנו, מה חיינו, מה חסדנו וכו' הלא כל הגבוהים כאין לפניך, ואנשי השם כלא היו וחכמים כבלי מדע, ונבונים כבלי השכל, כי רוב מעשיהם תוהו, וגמי חיהם הבל לפניך, ומותם האדם מן הבהמה אין, כי הכל הבל". כאילו ביטאנו זאת בנוסחה אריתמטית: $0 = 0$ — מותר האדם מן הבהמה אין, כי הכל הבל. אבל מיד שינינו את הטון במיפנה של מאה ושמנונים מעלות: "אתה הבדלת אנוש מראש וותכיהו, לעמוד לפניך". הפעם מדובר על אנוש בכלל, כי יום הכיפורים, אף על פי שקדושתו נובעת מקדושת ישראל — "מקדש ישראל ויום הכיפורים" — תוכנו הוא אנושי, לא ישראלי ספציפי. לכן אנחנו מתפללים תפילה זו כבני אנוש ומעמידים כד אנטיטיזה מול "מה אנחנו וכו' כי הכל הבל" את "אתה הבדלת אנוש מראש". אבל אותו חשבון של "מה אנחנו, מה חיינו וכו'" אנחנו עושים גם בשחרית של כל יום לפני קריאת שמע.

אתר דעת - מכללת הרצוג

קטנה, ושם אנחנו אומרים את דברינו כיהודים. הגוון הלאומי הישראלי בולט ומבצבץ. לכן, לסיום של האפסים "ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל", תבוא האנטי-תיזה: "אבל אנחנו עמד בני בריתך, בני אברהם אוהבך וכו'".

בין כך ובין כך יש פה האנטי-תיזה בין האדם האפסי, אשר אין לו מותר מן הבהמה ובין האדם הנבחר, האחראי, בעל בחירה ובעל ערך — בין אם נבחר מפני שחביב אדם שנברא בצלם ובין אם נבחר מפני שחביבים ישראל שנקראו בניו למקום.

אבל עלינו עוד להדגיש, שכל זמן שאנחנו עומדים בתפילות מקוריות, כלומר בתפילות שנוסחו בידי אנשי כנסת הגדולה או מנסחי תפילה קדמונים שהלכו בעקבותיהם, יחסו של האדם לבוראו מתבטא לא ביחס שבין "אני" ו"אתה" או "הוא", אלא "אנחנו" לעומת "אתה" או "הוא". אין בתפילותינו כלל "אני" בלשון יחיד אלא בתחינות מאוחרות, שגם אותן נזכיר עוד, אבל בתפילות הרשמיות והמקוריות אנחנו מבטאים כמעט הכל בלשון רבים, אפילו בעניינים שבהן נדרש ומתבקש הביטוי האישי, הפרטי, היחיד.

אך אין ספק כי כוונתו הראשונית והעיקרית של המתפלל פונה אל ה"אני" הפרטי שלו, אף כשהמשפטים שהוא מוציא בפיו מנוסחים בלשון רבים. כשאדם אומר באנחה ובשברון לבב "מה אנחנו, מה חיינו, מה חסדנו, מה צדקנו, מה ישענו, מה כוחנו, מה גבורתנו" — אין הוא מתכוון ואינו חושב "מה חיינו ומה שווה הוא המתפלל העומד לימיני", ואין הוא מהרהר באפסות צדקותיו וחסדיו של המתפלל העומד לשמאלו. אין הוא חושב אלא על עצמו, על אפסות חיינו הוא ועל חוסר ישעו הוא. רק בהירהור

אתר דעת - מכללת הרצוג

שני הופך. החשבון הזה לחשבון הכלל, ומתברר שגם יענקל וגם שמרל, וגם כל היהודים המתפללים בבית הכנסת שלנו, ובעצם כל בית ישראל הם באותו המצב, גם הם אפסי אפסים, אפילו יהיו מוכרים ומוחזקים לגדולי גדולים, כי רוב מעשיהם תוהו, וימי חייהם הבל לפניך. צירוף של אפסים רבים, של מיליוני אפסים אינו אלא אפס אחד, ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל. — ואז נפתחת האנטיתזה בלשון רבים מוצדקת: אבל אנחנו עמד בני בריתך. ואני רואה את עם ישראל לפני — אנחנו בני אברהם אברהם, אנחנו זרע. יצחק יחידו, אנחנו עדת יעקב. בנך בכורך. — ולפיכך אנחנו חייבים להודות לך וכו' — אשרינו מה טוב חלקנו וכו'. אבל פה כבר מופיע שוב בחזית הראשונה המתפלל האינדיבידואלי "אני", שברגע זה אני ממלא את החובה להודות לך ולשבחך וכו', ואני הנני מאושר, וטוב חלקי ונעים גורלי, אף על פי שהתפילה נאמרה כולה בלשון רבים.

פחות מזה, נדמה לי, מצויה הפסיחה מן "אנחנו" הנזכרים בנוסח התפילה אל "אני" המתפלל, בתפילה רשמית ומצויה כמו שמונה עשרה. היא מנוסחת כמובן כולה בלשון רבים, אך יש בה בקשות שהן צורך יחיד, צורכי הפרט. אף על פי כן נדמה שגם המתפלל הרגיל, כשהוא מכוון בתפילתו, הוא רואה לפניו את האומה את הכלל: "חנו מאתך דעה בינה והשכל" — אינו מעורר בדרך כלל כוונה רבה. בני אדם אינם רואים את הצורך הזה, או אינם מרגישים בחוסר המצרך הזה. יותר מתעוררים לכוון בברכה שלאחריה, "השיבנו אבינו לתורתך" — הכוונה היא גם "יהי רצון שאזכה אני לשוב בתשובה שלמה", אבל הכוונה הראשונה היא: "יהי רצון שאנחנו כולנו" — כלל ישראל — נחזור בתשובה.

אתר דעת - מכללת הרצוג

גם "סלח לנו אבינו כי חטאנו" היא בפני המתפלל הרגיל בקשה על סליחת עוונות עם בית ישראל, אלא אם כן נתון הוא בהרהורי תשובה ובהלך-רוח של וידוי — כגון בערב יום הכיפורים — ורואה את נגעי לבבו ואת הבגדים הצואים אשר עליו.

בוא וראה את שתי הבקשות שבשמונה עשרה לצרכים פרטיים גופניים: רפואה, ופרנסה, ב"רפאנו, ד', ונרפא... והעלה, רפואה שלימה לכל מכותינו" אדם מכוון אם מכוון הוא — שיהיו כל בני ישראל בריאים, אלא אם כן הוא בעל חלאים או יש לו חולה בתוך ביתו. אבל למקרה זה, נדפסה בסידורים תחינה מיוחדת, המנוסחת בלשון יחיד: יהי רצון מלפניך ד' אלקי ואלקי אבותי שתשלח מהרה רפואה שלמה לחולה פב"פ — ובחוזק יד מחזירה התחינה את המבקש צרכיו האישיים אל צורכי הכלל בסיימה: בתוך שאר חולי ישראל. דומה לזה הוא המצב בברכה הבאה, ברכת הפרנסה.

הבקשה "ברך עלינו את השנה הזאת ואת כל מיני תבואתה" היא בקשה כללית, הנוגעת לכללות האומה או הישוב. אין זו בקשתו הפרטית של המתפלל, שעל פי רוב אין לו לא עניין ולא ידיעה בתבואת השנה או ביבול האדמה. אם לקוי מתפלל זה בפרנסה ועליה הוא רוצה לבקש, הרי חוברו בשבילו נוסחאות של תחינות בלשון יחיד — רובן מזכירות גם את דיקרנוסא, הממונה על הפרנסה — והן נדפסו בסידורים שלנו ליד "שומע תפילה", ולא ליד ברכת השנים. הסיבה היא בוודאי בכך, שלרוב המתפללים לא ברור כלל הקשר שבין ברכת השנים לבין פרנסתו התלויה במסחר או בתיווך או באיזו פרנסת אוויר אחרת. ייתכן גם כי יחס האדם לבוראו בשעת תפילה מקבל איפוא גוונים מגוונים שונים: לפעמים זהו האיש הפרטי, המרגיש ב-

שיב

אתר דעת - מכללת הרצוג

אפסותו ומבקש את דרכיו, לרוב זהו בן האומה הכולל עצמו בכללותה; שמח וגאה על בחירתה ומתפלל להצלחת כל בניה. ובשיא שהזכרנו בתחילת דברינו, בוידוי של נעילת יום הכיפורים, זהו אנוש אשר הובדל מראש והוכר על ידי בורא העולם לעמוד לפניו. בקשר למליצה הזאת: "ותכירנה לעמוד לפניך", כציון חביבותו של אדם שנברא בצלם, מתבקש להזכיר את תיאורו של המשורר הרומי אובידיוס במטמורפוזות שלו כשהוא מספר על בריאת האדם, שנברא שונה מכל היצורים, ועליון עליהם, שהוא יכול לשאת עינו השמימה והוא הולך ופניו פונים אל השמים, בשעה שכל שאר היצורים מהלכים שחוחים, ראשם ופניהם אל האדמה:

זהו באופן מילולי אותו רעיון כמו ב"ותכירנה לעמוד לפניך". והלא חז"ל מונים את ההליכה בקומה זקופה כאחד הדברים המשותפים לאדם ולמלאכי השרת. אבל יש בשביל כל מתפלל ב"ותכירנה לעמוד לפניך" עוד הבה יותר מזה: "עומד לפני ד'" שגור בדעתו של כל יהודי משימוש המקרא במיבטא זה: "אונקלוס בתורה מתרגמו זמשמש בצילו קדם ד'", אבל יש במיבטא הזה עוד יותר מכך. אברהם בתפילתו על אנשי סדום מופיע כסניגור לעומת הקטיגור – הקב"ה. וישנו אלמנט זה בתפילה, והסידור נותן אפשרות למתפלל לטעון טענות כלפי שמים, לשאול שאלות לא רק ריטוריות? עד מתי לא תרחם את ירושלים ואת יהודה אשר זעמת זה כמה שנים? – ולהשתמש בנימוק של חילול השם, של "למה יאמרו הגויים איה אלקיהם?" כדי לתת לבקשתו ולתפילתו חוזק יתר בהראותו שכביכול גם האינ-טרס של הקב"ה הוא להיעתר לבקשה: לא היה ר' לוי יצחק מברדיצ'ב הראשון, שהפך את תפילותיו לטענות כלפי הקב"ה או להזמנתו לדין תורה. דוגמא בולטת וידועה יהיו הסליחות

אתר דעת - מכללת הרצוג

והפיוטים. הללו טוענים טענה משפטית מדין עבד עברי. היוצא לחופשי אחרי שש שנים או ביוכל: "ואם נמכרת לעקר ולא אגאל בשנים — בקרובים דין עקר — ואתה קרובי וגואלי".

נכון הדבר שהעמדתו של כל מתפלל כסניגור מול הקב"ה, הנאשם כביכול, יש בה סכנה מרובה, ומסדרי התפילות. וחכמי התורה מזהירים שלא להטיח דברים כלפי מעלה — אך היסוד הזה של האדם הטוען כלפי מעלה ודורש דרישות נמצא בכל זאת.

בעצם עלולה — כמעט מוכרחת — עמדה זאת לנבוע מכל הזכרת זכויות: בין "זכור לעבדיך לאברהם ליצחק וליעקב אשר נשבעת להם בך" ובין "עשה למען הרוגים על שם קדשך וטבוחים על יחודך" או "עשה למען תינוקות של בית רבן, למען יונקי שדים שלא חטאו, למען גמולי חלב שלא פשעו".

צריך להזכיר כי בעצם נמצאת הזכרת זכות אבות במקום חשוב ובולט מאד בתפילה — סמוך לסיום ברכת מגן "וזכור חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם" — ואין זה משנה הרבה ששם היא נזכרת כשבח ולא כבקשה. כבקשה ממש היא כלולה בברכת אהבה של שחרית "בעבור אבותינו שבטחו בך ותלמדם חוקי חיים", אלא אין לדעת עד כמה נוסח זה קדום. יתכן שנוסף בדורות מאוחרים יותר, אבל על כל פנים לפני הסידורים הראשונים שהגיעו לידינו, היינו לפני סיום תקופת הגאונים.

דומני שחלה מהפכה בענין זה והוכנס מומנט חדש, אישי ואינדיבידואלי יותר, על ידי הקבלה של האר"י וגוריו, שנתפשטה בעולם היהודי ביותר בעזרת המרכז רבי-הצדדים שבצפת בדורות הסמוכים לגירוש ספרד. גירוש ספרד רק התחיל בשנת רנ"ב 1492. גם הגירוסים — ובעיקר הנדודים

אתר דעת - מכללת הרצוג

— נמשכו עוד עשרות בשנים. גם שנות פעולתם של מהר"י קארו ושל דון יוסף נשיא הן דור גירוש ספרד, ודומני שעד זמנו של שבתי צבי ראן יהודי הבלקן וארצות השפילה את עצמם כנתונים בתוך תהליך הגירוש. אבל יהיה איך שיהיה — ההפיכה הגדולה והעצומה בחיי הקהילות המרובות והעשירות בחומר וברוח, על ידי התהליך הממושך של הנדודים גרמה להדגשת יחס חדש של המתפלל לבוראו, שלפני כן לא היה אלא טפל, ונמצאו לו עקבות אי פה ואי שם. אם בנוסח ספרד לכל תפוצותיו כוללים בכל יום לפני תחנון את וידוי "אשמנו" והזכרת "ויעבור" ו"ג מידות של רחמים", הרי נתפשט מנהג זה בדורות הגירוש. הללו ראו את עצמם תדיר כעבריינים החוזרים בתשובה, שכל ימותיהם הם ימי תשובה, והם צריכים לתקן תיקונים וללקות ולהרהרות בתחנונים, כפי כל תיקוני התשובה שנפרטו ונשתכללו בדור ההוא. הלא גם חידוש הסמיכה בצפת על ידי ר' יעקב בירב ותלמידיו נבע בהרבה מן השאיפה להושיב בית דין של מומחים, אשר יוכלו להלקות את העבריינים מלקות של תורה ולהוציאם ידי חובתם כלפי שמים.

הלך הרוח של הדור ההוא גרם גם לתגבורת כיסופי הגאולה — ואלה ביקשו את פורקנס העיקרי בתיקונים קבליים. מעין ר' יוסף די לה ריינה — אבל בעיקר גרם להעמקת הרגשת החטא של כל יחיד ולשאיפה לתקנו באמצעי הקבלה המעשית, גם על ידי כוונות ופירושים חדשים בתפילה.

עד היכן הגיעה שאיפת תיקון אישי זו נראה באופן בולט ביותר בפירושים ובכוונות שניתנו על ידם שהן לאומיות באופן בולט, ואין להן שום שייכות לצורכי הפרט. לדוגמא: כתוב בליקוטי צבי, והועתק גם במחזורים רבים, כי בשעה ששליח ציבור אומר "ומפני חטאינו גלינו מארצנו" יאמר

אתר דעת - מכללת הרצוג

כל אחד תחינה לתיקון כל טיפת קרי שיצאה ממנו הן באונס
הן ברצון. לכאן היטו את התלונה על "גלינו מארצנו ונתר"
חקנו מעל אדמתנו! וממילא גם "תקע בשופר גדול לחרותנו
ושא נס לקבץ גלויותינו וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ"
הוא מקום מתאים לבקש בו תיקון ולהתוודות על העוון
המר הזה. הציבור המתפלל, האדם המבקש על צורכי אומתו
או המדבר כיצור אנוש שהוכר לעמוד לפני בוראו, — הפך
פה לבעל תשובה פרטי ואישי, הבא בלב שבור ובהכרת חטאו
לבקש תיקון לנשמתו החוטאת.

מאז, נדמה לי, נתרבו התחינות בלשון יחיד, כגון כל
ספר שערי ציון, בין שהתחינות מבקשות מחילת עוונות,
או פרנסה, או בנים צדיקים, או עושר מופלג, או השגת
רוח הקודש — הכל נמצא במישור האישי-הפרטי.
ורק אז היה אפשר להעלות על הדעת להקדים לפני
כל התפילות תחינה כמו "מי אנכי שאזכה להתפלל לפני
הקב"ה שהוא אל גדול ונורא — ואנכי איש חוטא וכו'". אין
אני רוצה לומר, שזו עמדה חדשה לגמרי שלא היתה
לעולמים. גם אברהם אבינו אמר: "ואנכי עפר ואפר", וחז"ל
הדגישו אמירה זאת, והפייטנים הבלטו אותה בפיוטיהם,
אבל היא לא היתה עיקרית וראשית בהרגשתו של המתפלל.
בדבר יחסו אל הבורא. למשל, רבנו בחיי ב"חובות הלבבות"
מזכיר גם יסוד זה, אך אלה הם דבריו — ב"שער חשבון
הנפש" על אודות התפילה: "וראוי לך, אחי, שתדע, כי
כוונתנו בתפילה איננה כי אם כלות הנפש אל האלקים
וכניעתה לפניו עם רוממותה לבוראה ושבחך והודאתה
לשמו". גם הכניעה ישנה כאן, אבל העיקר הוא כלות הנפש
והרוממות והשבח. ואין צריך לומר שבכוונת כלות הנפש
והשבח גוברים עוד יותר על הכניעה והביטול העצמי.
לפי ההשקפה הזאת של "מי אנכי שאזכה" לא היתה

אתר דעת - מכללת הרצוג

מקום לכל עצם סידור התפילה בהקדמת השבח לפני דברי הבקשה: "לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יבקש צרכיו, כעבד הבא לבקש פרס מרבו".
מה טעם יש בשבחים מפי עבד, שאינו אלא איש חוטא ופושע ואינו ראוי להזכיר שמו הגדול?

אם אמר רבא: "עז שלא נוצרתי איני כדאי" — "והרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה" — אמר זאת כתחנון פרטי. אחר תפילתי, וזה הוא הווידוי של רב המנונא זוטא ביום הכפורים, שגם אנחנו קיבלנוהו לסידורינו לסיום וידוי ביום הכפורים ובלשון יחיד דוקא.

לא הזכרתי כלל את האמביוואלנטיות ביחס המתפלל אל בוראו, המוצאת את ביטויה בשינוי הגוף בברכות, שכולן פותחות בגוף שני: ברוך אתה ד' א' מלך העולם — וממשיכות בגוף שלישי אשר קידשנו או בחר בנו או אשר יצר, אשר במאמרו ברא שחקים וכו' וכו'. וכשהברכה היא סמוכה לחברתה ואינה פותחת בברוך, היא מנוסחת כולה בגוף שני: אתה גיבור, אתה קדוש, אתה חונן, אהבת עולם אהבתנו, נודה לך על שהנחלת ועוד ועוד. הדבר נאמר על התופעה הזאת, שבוודאי איננה מקרית, מאז כתב על כך הרמב"ן בפירושו לתורה לפסוק: "ויאמר אם שמוע תשמע לקול ד' אלקיך והישר בעיניו תעשה והאזנת למצויו תיו ושמרת כל חוקיו" — עד כאן מדובר על ד' בגוף שלישי — "כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך כי אני ד' רופאך" — בגוף ראשון. באחרונה הקדיש פרק מיוחד לזה הרב יששכר יעקובסון בספרו על התפילה, שיצא זה לא כבר "נתיב בינה", והוא גם הביא הרבה מדבריהם של ראשונים בביאור זרות דקדוקית זאת. מכל הדברים שנאמרו שם אזכיר רק זאת, כי את האמביוואלנטיות או הדו־קוטביות הזאת שביחס המתפלל אל הבורא, מסמך הרב יעקובסון

אתר דעת - מכללת הרצוג

למטבע "אבינו מלכנו" המצוי הרבה בתפילה: "אבינו" כביטוי ליחס האינטימיות ו"מלכנו" כביטוי ליחס הדיסטאנץ. ואני רוצה להוסיף כי הצירוף הזה "אבינו מלכנו" ידוע לא רק מן הסיפור על רבי עקיבא שירד לפני התיבה בתענית ציבור ואמר "אבינו מלכנו", אלא משוקע הוא הרבה בנוסחאות הברכות שבידינו הן בצירופו כגון "חמלה גדולה ויתרה חמלת עלינו אבינו מלכנו" והן כשהוא נפרד בשני חלקי פסוק כמו השיבנו אבינו לתורתך וקרבנו מלכנו לעבודתך. "סלח לנו אבינו כי חטאנו מחל לנו מלכנו כי פשענו" או "השכיבנו אבינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים".